

MISRALAR ARASINDA BİR MİLLET MÜTEFEKKİRİ: CEMİL MERİÇ

Dursun Ali Tökel

“Kökü mazide olmayan her insan memleketine ve başka memleketlere yabancıdır.”¹

Cemil Meriç

■ Cemil Meriç hakkında yazı yazmak kanaatimce okyanustan inci çıkarmaya benziyor, vurgun yiyip felç kalmanız an meselesidir. Eğer vurgun yemeden de çıkabilmişseniz muhteşem bir inciye sahip olacaksınız demektir. Çünkü o edebiyattan felsefeye, sosyolojiden ilahiyata, tarihten mitolojiye kadar o kadar farklı disiplinlerde ve bir o kadar da cesurane yazılar yazmış ve bu yazılarda öylesine özgün ve nevi şahsına münhasır bir dil kullanmış ki bu bilim dallarına az çok vukuf kesbetmeden, onun orijinal üslubuna az çok vâkıf olmadan hakkında bir yazı yazmak hayli cesaret istiyor. Bu cesarete sahip miyim? Değilim. Bu yazıyı yazmalı mıyım? Evet. Peki neden? Çünkü boğulma endişesi ile fazla açılmayacağım, çalıştığım bir alanın mikro konularından birine dair bir yazı olacak bu.

Çalışma alanım klasik Türk edebiyatı, namıdiğer divan edebiyatı. Cemil Meriç’in eserlerini okunurken onun meramını daha belîğ ifade etmek için zaman zaman divan edebiyatından seçtiği beyitlere başvurduğunu görürdüm. Benden bir yazı istenince nicedir yazmayı düşündüğüm bu konuyu kısaca da olsa kaleme almak aklıma geldi. Bu bile bir cesaret işi ama her ne kadar kahraman olmaya filan niyetim yoksa da “Sonunu düşünen kahraman olamaz.” deyip bu zor işe giriştim.

¹ Cemil Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, 10. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2006, s. 192.

Edebiyat Tedavüle Girerse

Yazımın temel mevzusu, edebiyatın tedavüle girmesi bağlamında olacak. Yani elinizde bir para varsa bu eğer tedavülse ise işe yarar, derdinizi çözer, eğer elinizdeki para tedavülden kalkmışsa paranız da pul olup kalmıştır, artık hiçbir kıymeti yoktur, bir yaraya da merhem olmaz.

Edebî metin de tıpkı böyle. Büyük bir sanatkârın elinden çıkmış edebî bir metin, eğer işin ehli olan bir kişinin elinde ise bu metin insanlığın bin derdi için şifa kaynağı olur, yok eğer o ehliyetli kişiyi bulamazsa kitapların tozlu sayfaları arasında birkaç harf yığından ibaret kalır. Bazen bir beyit, bazen bir mısra veya bir satırcık cümle yerinde ve zamanında tedavüle sokulursa pek çok konuyu anlaşılmasından kurtarır, meramını çok daha ayan beyan ifade eder, meseleye bir derinlik, konuya açıklık, karanlığa bir ışık olur.

Buna en iyi örnekleri merhum Mehmet Barlas'ın yazılarında bulurdum. O çoğu yazısında çok karmaşık da olsa edebiyattan çeşitli alıntılarla meseleyi gayet vazih bir dille açıklığa kavuştururdu. Şu örneği verirsem meramımı ifade etmiş olacağım:

Aslında yurt ve dünya gerçeklerini yok saydığınız takdirde, iç siyaset de dış politika da ne kadar kolay uğraşlar olurdu. Bu ancak şiirlerde mümkün olabilecek bir durum. Orhan Veli'nin "Masal"ını hatırlamaz mısınız?

*Çocuk gönlüm kaygılardan âzade,
Yüzlerde nur, ekinlerde bereket,
At üstünde mor kâküllü şehzade;
Unutmaya başladığım memleket.*

*Şakağında annemin sıcak dizi,
Kulağında falcı kadının sözü,
Göl başında padişahın üç kızı,
Alaylarla Kaf dağına hareket.*

Kısacası Orhan Veli'nin "Masal"ı yerine Orhan Murat Arıburnu'nun "Zampok Eyin Pi" şiiri güncel dünya ve yurt koşullarının durumuna daha uygundur. Yani bazen "İp niye kopmaz"ı tersten okumak gerekebilir.

*İki cambaz bir ipte oynamaz
Bir ipte bir sürü cambaz
Hilebaz, madrabaz, kumarbaz*

*İki cambaz bir ipte oynamaz
Bir ipte bir sürü cambaz
Ateşbaz, işvebaz, hokkabaz*

*İp niye kopmaz
Zampok eyin pi²*

² Mehmet Barlas, <https://arsiv.sabah.com.tr/2007/03/03/barlas.html>, Erişim: 24.02.2026.

Güncel siyaseti böyle şiirle okumak, izah etmek ve bununla da hedefi on iki- den vurmak malumdur ki hiç de kolay bir iş değil. Edebiyatın yerinde ve zamanında kullanıldığında meseleleri ne kadar daha aydınlık bir şekilde izah ettiğine bunun çok iyi bir örnek olacağı kanaatindeyim.

Bir gazeteci, Şeref Oğuz, Avrupa Birliği kapılarında yaklaşık altmış yıldır beklediğimizi, birliğin bizi sürekli oyaladığını anlatmış ve en sonunda Avrupa Birliği cenahından gelen gevelemeleri şu ince espriyle harika bir şekilde özetlemiştir: “*Shakespeare’nin dediği gibi: ‘O kadar geç oldu ki cevabın, ne sorduğumu unuttum.*”³

Keşke yerimiz daha fazla olsa da biraz örnek versek ama bu üç örnek herhâlde maksadı az da olsa görünür kılmıştır.

Cemil Meriç Edebiyatı Tedavüle Dâhil Ederse

En başta şunu söyleyelim: Cemil Meriç’in edebiyat, bilhassa Batı edebiyatı ve hususen de Fransız edebiyatı üzerine pek çok kıymetli yazıları olduğu malumdur. Bizim birinci amacımız Cemil Meriç ve edebiyat meselesi değil. Yukarıda da kısmen değindiğim gibi, onun meseleleri izah ederken şiire, konum gereği, divan şiirine başvurması. Eserlerini taradığımda bulduğum örnekler üzerinden bu yazıyı kaleme aldığımda gördüm ki bu açıdan çok fazla zengin bir malzemeye rastlamıyoruz.

Cemil Meriç mevzubahis olduğunda hassaten, hem de en başta söylenilmesi gereken mevzulardan biri de onun çok ve hatta aşırı açık sözlü bir yazar olması. Türkçemizdeki tam tabiri ile “nalına da mihına da” bir yazarımız. Çok keskin ve zaman zaman acımasız yargıları var. Hak bildiğini söylemekten asla çekinmeyen bir cesur yazar. Görüşlerine katılıp katılmamanız onu hiç ilgilendirmiyor olacak ki, neye inanmışsa onu apaçık, eğip bükmeden söyleyivermiş.

Onun bu tavrını Muallim Naci, Tahirü’l-Mevlevî, Ahmet Cevdet Paşa ve Namık Kemal üzerine yaptığı kısa tahlillerde açıkça görüyoruz

Cemil Meriç, bir yazarın bütün samimiyeti ile yazdığı metinde görünmesini istiyor: Sevgisiyle, kavgasıyla, nefreti, tenkiti, takdiriyle... Mesela Muallim Nâci’yi eleştiriyor: Niye “kavga etmediği” için, “eserinde kişiliğini gözlediği” için: “*Nâci’nin İstılahat-ı Edebiye’si de kişiliği olmayan bir kitap. Bir rüştüye mualliminin yeni yeni kanatlanan genç kabiliyetlere yol göstermek arzusu ile kaleme aldığı bedbaht bir eser... Lügat-ı Nâci de renksiz, kokusuz. Yazar kavga etmiyor. Bu kitapları kişiliğini saklamak için yazmış sanki. Zaten rahmetli, yalnız şiir yazdığı yahut düşmanlarına çattığı zaman kendisi olabiliyor...*”⁴ Bunun yanında Muallim Naci’ye göre Tahirü’l-Mevlevî’yi takdir ediyor. Niye? Yazdıklarında “*karşımızda olduğu*” için, “*deli dolu*” olduğu için. Yani biz onu, yazdıklarında kişiliği ve

³ Şeref Oğuz, <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/oguz/2013/02/05/sanghay-isbirligi>, Erişim: 24.02.2026

⁴ Cemil Meriç, *Jurnal-2*, 13. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2005, s. 243.

samimi düşünceleri ile apaçık görüyoruz, kendisini gizlemiyor: “*Tahirü'l-Mevlevî'nin Edebiyat Lügati deli dolu, daha sıcak. Kitabı okurken yazar karşımızdadır. Belki de medrese ile tekkenin farkı.*”⁵

Cevdet Paşa'yı da şiiirlerindeki tavrı yüzünden, bu vesile ile eleştiriyor: “*Paşa ağırbaşlı, dürüst bir medreseli. Batıya aşık, Doğudan kopamıyor. Şiirlerinde kendisi yok. Coşmaktan, ölçüyü kaçırmaktan utanıyor gibi.*”⁶ Namık Kemal'i ise bu yönleri dikkate aldığında şiir ve nesirlerinde **kendisi olduğu** için takdir ediyor: “*Namık Kemal deli dolu, haylaz ve coşkun. Şiirlerinde olduğu kadar nesirlerinde de kendisi. Cesur, atak ve kendini beğenmiş. Cevdet daim frenli. Kemal daima sarhoş.*”⁷

Kaç yazar Cemil Meriç'in olduğu gibi veya olmasını istediği gibi açık sözlü, deli dolu, neyse o, kendisini gizlemeyen, her ne pahasına olursa olsun doğruyu söyleyen kişi olabilir? Oysa pek çok yazarda bu samimiyet ve apaçıklık görülmez. Yazarlar çoğunlukla kendi düşünceleri filtrelerler, âdeta bir otosansürden geçirirler. Düşüncelerini ulu orta sermekten çekinirler. Daha “ortaya” bir dil kullanırlar. Karşıya alınmaktan korkarlar.

Beyitler Arasında Cemil Meriç

Cemil Meriç'in divan edebiyatının “şiir” tarafına dair kanaati, Tanzimat'tan sonra bile bu şiirin aşılımadığı yönünde. Tanzimat sonrası edebiyatımızın gelişimini izah ederken roman için şunu söylüyor: “*Bizce Türk düşüncesi, Tanzimat'tan bu yana büyük fetihlerini yalnız bu alanda gerçekleştirdi.*”⁸ Peki şiirdeki durumumuz ne âlemde? “*Şiirde bir Bâkî bir Fuzûlî, bir Nedim bir şeyh Gâlib hala rakipsiz.*”⁹ Bunları söylerken bir taraftan da “*Nedim damdan düşüp ölüyor. Fuzûlî sefalet içinde kıvranıyor.*”¹⁰ diyor. Diğer taraftan “*Divan şiirinin en sevimsiz, en soğuk yanı fahriye. Klasik edebiyatta 'ben'e yer yoktur. Goethe romantizm'i hasta bir cereyan olarak damgalar. Çünkü romantizm, yazarın iç dünyasına yani 'ben'e tutulan bir dev aynası.*”¹¹ diyerek bu alanda çalışanları yeni tartışmalara davet ediyor. Klasik edebiyatta “Ben”e yer yoksa divan edebiyatı bir klasik edebiyatsa -ki biz böyle biliyoruz- ve bu edebiyatta da “Fahriye” bir “Ben güzellemesi” ise o zaman ya Fahriye için “Ben” demeyeceğiz, ya divan edebiyatını “Klasik” saymayacağız ya da Fahriye'yi tam anlayamadığımızı söyleyeceğiz.

“*Klasik saymayacağız*” derken rastgele söylemiyorum zira Cemil Meriç'e göre divan edebiyatına klasik denemez. Hatta Yunan ve Latin edebiyatı dışında hiçbir milletin edebiyatına *evrensel anlamda* klasik denilemez: Cemil Meriç, klasik

⁵ Cemil Meriç, *Jurnal-2*, s. 243.

⁶ Cemil Meriç, *Jurnal-2*, s. 244.

⁷ Cemil Meriç, *Jurnal-2*, s. 244.

⁸ Cemil Meriç, *Kırk Ambar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1980, s. 173.

⁹ Cemil Meriç, *Kırk Ambar*, s. 173.

¹⁰ Cemil Meriç, *Jurnal I*, 30. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2019, s. 251.

¹¹ Cemil Meriç, *Kırk Ambar*, s. 450.

kelimesini ilk çağlardan bu yana geçirdiği evreleri bütün merhaleleri ile anlatıyor, örnekler veriyor. Bu kelimenin en eski hâliyle Latinlerde kullanıldığını, sonra Avrupa milletlerinde çok farklı anlamlara geldiğini uzun uzun yazıyor ve sonra her milletin bir klasiği olduğunu ama bir de evrensel klasikten bahsetmek gerektiğini ve evrensel klasiğin de Yunan ve Roma klasikleri olduğunu söylüyor. Niye mi? “Evrensel klasikler hiç değilse temel vasıflarıyla, bütün milletlerin örnek alabileceği eserlerdir; Yunan ve Latin edebiyatlarının ayrıcalığıdır bu. Fransız dehası Alman dehasını, İspanyol dehası İngiliz dehasını yadırgayabilir. Ama yuna ve Latin dehası bütün milletlerin zevkine uygun düştüğünden, her ülkede eğitim ve öğretim bu iki edebiyata dayanır.”¹²

Cemil Meriç, Köprülü ve Tanpınar’ın “Bizim klasiğimiz eskilerdir.” tespitine önce “haklılar” diye katılıyor ama sonra bir çekince koyuyor: “Evet ama, edebiyatımızda klasik diye adlandıracağımız bir dönem yok. Divan şiiri kendi nev’inde mükemmele ulaşmış bir şiir. Fakat bir Bâkî’ye, bir Fuzûlî’ye, bir Nâîlî’ye klasik demek kelimeyi zorlamak olmaz mı? Klasik, romantik gibi tabirler Avrupa edebiyatları için geçerlidir.”¹³

Bu da tartışılması gereken konulara dâhil elbette. Cemil Meriç’e göre bir yerel klasik var ki bu her milletin kendi klasiği, bir de evrensel klasik var, bu da bütün milletleri kuşatan ve yegâne olan klasik ki bu da sadece Yunan ve Roma edebiyatıdır. Peki şu hükme ne diyelim: “Her ülkede eğitim ve öğretim bu iki edebiyata (Yunan ve Roma edebiyatlarına) dayanır.” Böyle mi, böyle olması mı isteniyor, böyle olmayan bir milletin edebiyatı nasıl olur? Sorular, sorular...

Cemil Meriç’in divan şiiri hakkındaki hayli keskin bir başka yargısını da tartışmaya açmak isteriz: “Bir Osmanlı şiiri vardır ama bir Osmanlı nesri yoktur. Oysa nesirsiz düşünce olmaz... Şiir bir avuç insana hitap ediyordu çünkü bu bir avuç insanın dışında düşünen kimse yoktu. Namık Kemal’le şüphe başlar...”¹⁴ “Bir avuç insan dışında düşünen yoktu” yargısı sadece Osmanlı için mi geçerli olurdu yoksa zaten bütün çağlarda ve milletlerde de böyle değil midir? Sonra “Nesirsiz düşünce olmaz.” yargısı ne kadar mutlak bir yargıdır? Nesrin bilinmediği çağlarda ve toplumlarda düşüncenin aranmaması mı gerekecektir? Şimdi biz bütün eserlerini şiirle kaleme almış büyük sanatkârları nesri bilmiyor veya kullanmıyor diye düşünce âlemine dâhil etmeyelim mi?

Mesela şu sözü esas alırsak Platon’un yazdıkları nedir? “Platon bu mirası devralabilmek için, aktarılan yazma biçimlerini reddedip gözünü dil meselesine dikmiştir; Aristoteles’in tanıklığına bakılırsa dil onun için ne şiir ne de nesirdi, bunların orta terimiydi.”¹⁵ Yani Eflatun düşünce üreten bir filozof olarak, şiire karşıydı -şairleri Devlet’inden kovmuştu- şairleri sevmezdi ama Aristo’nun kullandığı anlamda Nesir de henüz icat edilmemişti, Eflatun’un hocası Sokrates yazıya

¹² Cemil Meriç, *Kırk Ambar*, s. 54.

¹³ Cemil Meriç, *Kırk Ambar*, s. 54.

¹⁴ Cemil Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, s. 139.

¹⁵ Giorgio Agamben, *Nesir Fikri*, Metis Yay., İstanbul 2009, s. 29.

şiddetle karşıydı -söz uçar yazı kalır- demişti, o zaman şiire karşıysa, nesir de henüz ortada değil ise Eflatun düşüncelerini ne ile yazmıştı? Diyaloglarla. Bu da Agamben'in dediği gibi ne şiirdi ve ne de nesir. Yazmış olduğu beş mesnevi ile (Hamse) kendisinden sonraki bütün İslam edebiyatını derinden etkileyen Nizâmî veya Cemil Meriç'in de dizelerine başvurduğu Ömer Hayyam nesirle iştigal etmediğine göre onlarda düşünce aramayalım mı diyeceğiz? Cemil Meriç'in kastı bu olmasa bile sözler insanı bu düşüncelere ister istemez götürüyor ve diğer meselelerde olduğu gibi araştırmacılara yeni çalışma kapıları aralanıyor.

Bütün bunları Cemil Meriç'in şu çok yönlü düşünceleri çerçevesinde yeniden düşünmemiz gerekiyor: *"İnsan düşüncesi bir mirasın mahsulüdür... Türkün en büyük bedbahtlığı kendi mirasına konmayışıdır."*¹⁶ *"Hiçbir zaman bir üniversite olmadı Türkiye'de. Mazisini inkâr eden bir ülkede üniversite kurulamaz."*¹⁷ Tanpınar da yakınlıkla "kendimizden beslenemiyoruz" diyordu, aynı Cemil Meriç'in bu sözlerinde olduğu gibi: *"Sonra biz kaynaklarımızla olan münasebeti kaybettik; tarihimizin zarureti icabı bunu beş defa kestik: Orhun, Yunus Emre ve Ahmed Paşa, Tanzimat, yeni harf. Demek edebiyatımız kendisiyle beslenemiyor."*¹⁸

Bir Mağdur: Nef'î

Cemil Meriç "bu rakipsizler" dediği divan şairleri içinde niyeyse Nef'î'yi saymıyor. Divan şiiri sahasında en çok değindiklerinde biri görebildiğim kadarıyla Nef'î olmasına rağmen Cemil Meriç'in Nef'î'den pek hoşlanmadığı da ortada.

Hâlbuki bana sorulsa idi *"Eğer Nef'î bu son yüzyılda dünyaya gelse kim olurdu?"* diye ben *"Şiirde Necip Fazıl olurdu, eğer nesir yazsa idi muhakkak Cemil Meriç olurdu."* derdim. Ama Cemil Meriç'i okuyunca onun Nef'î'den hiç de iyi bahsetmediğini gördüğümde şaşırım; yüksek bir ihtimal ki Nef'î'yi bizim gibi anlamadı, ya da anlamak istemedi.

Cemil Meriç "Bizde hiciv yok." dedikten sonra Nef'î'yi önce övgüyle anıyor: *"Nef'î'nin 'Siham-ı Kaza'sı ile Sürurî'nin 'Hezeliyat'ı arasındaki fark, birincinin daha usta bir şair elinden çıkmış olması."*

Bu Ülke, "Siham-ı Kazâ" başlığı ile başlıyor. Malum olduğu üzere "Siham-ı Kazâ" Nef'î'nin hicivlerini topladığı eserinin adı. Bu terkinin altında Nef'î'den değil, Daniel Defoe'dan bir alıntı var. Bu alıntıda bir aydında muhakkak bulunması gereken, her neye mal olursa olsun korkusuz cesaretle ilgili. Alıntı şu: *"Hakikati bulan başkaları farklı düşünüyorlar diye, onu haykırmaktan çekiniyorsa hem budala hem de alçaktır. Bir adamın 'benden başka herkes aldanıyor' demesi güç şüphesiz; ama sahiden herkes aldanıyorsa o ne yapsın?"*¹⁹ Bu ifadeler aslında tam Nef'î'ce. O da inandığı hakikati söylemek uğruna canını feda etmişti.

¹⁶ Cemil Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, s. 241.

¹⁷ Cemil Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, s. 407.

¹⁸ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Edebiyat Dersleri*, haz.: Abdullah Uçman, 4. Baskı, Dergâh Yay., İstanbul 2016, s. 213.

¹⁹ Cemil Meriç, *Bu Ülke*, 59. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2019, s. 75.

Cemil Meriç'in Nef'î için kullandığı şu ifadeler nereden bakılırsa bakılsın katılmak mümkün değil: "*Nef'î'nin kucağında yaşadığı cemiyetle hiçbir ilgisi yok, davası yok, meselesi yok. Herhangi bir saray şairi. Hükümdar havla diyor havlıyor. O, lafızlar dünyasının sultanı.*"²⁰ Nef'î'nin yaşadığı toplumla ilgisi yok, meselesi yok, hükümdar havla diyor ve havlıyor, öyle mi? Doğru bildiğini söylemekten canı pahasına çekinmeyen, padişahı da sadrazamı da vüzerayı da hak bildiği için hicvetmekten imtina etmeyen, sonunda tavrı ve doğruyu söylemede asla taviz vermediği için boğularak öldürülen ve cesedi bile ortada olmayan bir adam için "Padişah havla dedi, havladı." diyeceğiz öyle mi? Keşke bu yazıyı sadece Nef'î için yazsaydım. Bugün nasip olur inşallah.

Padişahın yüzüne karşı "*Biz şairler olmasak sizi kim nereden bilecekti? Kıyamete kadar Kanuni Sultan Süleyman'ı anılmasını sağlayan Bâki'nin âb-ı hayat gibi olan şiiRIDIR.*" diyen ve onların mahşere dek anılmalarını kendi başarılarına değil, şairlerin onlardan bahsetmesine bağlayan ve bunu cesurca haykıran kaç şair var acaba?

Cemil Meriç hürriyet, kader mevzularını işlediği bir yazısında, İsmail Habib'i, Nef'î'ye haksız yere sataşmakla eleştiriyor. İsmail Habib'e göre, Şinasî'nin;

*Hak yol aramak vâcibedir akl-ı selîme
Tevfîkini isterse Hüda râhber eyler*

beyti Batı'nın zinde ve diri felsefesini dile getirirken,

Nef'î'nin şu beyti "doğunun kadercilik anlayışını" gösteriyormuş. Nef'î'nin beyti şu:

*Tevfî refîk olmayacak faide yoktur
Her kim burada akla uyarsa zarar eder.*

Cemil Meriç diyor ki: "*Oysa iki düşünce de yüzde yüz İslam'ın. Nef'î'nin akıldan anladığı vahye yan çizen, kendi kendine yetmek iddiasında, acizliği nispetinde mağrur: Nefsaniyet. Şinasî irade-i cüziye ile inâyet-i ilahiyenin hududlarını çok daha vazih olarak belirtmiş, hepsi o kadar.*"²¹ Burada Nef'î'nin beytini çok iyi anlamış elbette Cemil Meriç ve haklı olarak Nef'î'nin "akl"ı değil, ilahi yasaya meydan okuyan aklı kastettiği söylüyor.

Fakat bir başka yerde aynı beyitten dolayı Nef'î'ye yine dokunuyor:

"Şairler zaman zaman yüceltmış aklı, zaman zaman kötölemiş. Her birinin akıldan anladığı başka. Senihi'ye göre Hz. Peygamber, akl-ı küll ve ilm-i külldür:

*Sana nisbetle kemine katra olmaz ilm-i mahlukat
Ulumun bahr-i bi payânı sensin ya Resûlallah"*

Nefî, akıldan daha çok akl-ı maaşî anlamış olacak ki:

²⁰ Cemil Meriç, *Jurnal I*, 30. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2019, s. 251.

²¹ Cemil Meriç, *Kırk Ambar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1980, s. 420.

*“Tevfik refik olmayacak faide yoktur.
Her kim burada akla uyarsa zarar eyler.” demiş.”²²*

Oysa yukarıda Nef’î’nin “akl”dan neyi anladığını kendisi İsmail Habib’e cevap verirken bizzat söylemişti: *“Nef’înin akıldan anladığı vahye yan çizen, kendi kendine yetmek iddiasında, acizliği nispetinde mağrur: Nefsaniyet.”*

Şunu da ilave etmek gerekir: Cemil Meriç’in alıntıladığı Nef’î’nin bu beyti onun,

*Sanman ki felek devr ile şâmı seher eyler
Her vâkıanın âkıbetinden haber eyler*

beytiyle başlayan, zaman meselesini çok kapsamlı yönden inceleyen, zaman algılarımızı ele alan, zamanın izafiyeti ve kısalığı üzerine çok yoğun kafa yordduğu ve bize de kafa yorduran -popüler tabirle söyleyelim; kafa yediren- ünlü bir kasidesinden. Bu kaside o kadar ünlü olmuş ki, daha sonra buna nazireler yazılmış, başka dillere çevrilmiş. Üzerine tartışmalar yapılmış. Cemil Meriç’in alıntıladığı beyit, 63 beyitten mürekkep bir kasidenin sadece bir beyti; bunun öncesi ve sonrası var. Bana sorarsanız bu kasideyi Einstein’in “Görecelik Kuramı” açısından incelememiz gerekiyordu. Zira zamanın izafiliği, bu izafi zaman gerçeği karşısında insanın şaşkınlığı ve nispeten sitemi, insandan beklenenler ile bu beklenenlerin içinde tahakkuk edeceği zamanın kısalığı, bunca dar zamanda bunca görevin nasıl ifa edileceği meseleleri enine boyuna tartışılıyor. Aslında Nef’î’nin her kasidesi bu anlamda zaman, ilham, hayat vb. pek çok kavram üzerine çok kıymetli birer deneme. Cemil Meriç’i vesile kılıp bunlara yeniden eğilme zamanıdır.

Cemil Meriç, *Sosyoloji Notları*’nda, Bacon ve Voltaire’i anlattığı yazısının son kısmında Nef’î’den bir alıntı daha yapar. Burada Bacon’un ilk eserinin *Essays* olduğundan bahseder. Bacon’un, Shakespeare gibi şiirle dolu bir nesir yazdığını, hatta kimilerine göre Shakespeare’nin eserlerini aslında Bacon’un kalem aldığını iddia ettiğini, Bacon’un bir *Fantazist* olduğunu kaydeder ve ardından Nef’î’den şu beyti alır:

*Ben bu hâletle tenezzül mü ederdim şi’re
Neyleyim kurtulamam tab-ı hevesnâkimden²³*

Aklıma bu meselede şu soru da takılmadı değil: Cemil Meriç, Nef’î’nin, nesri eleştiren şu beytini acaba nasıl yorumlardı?

*Tenezzül eylemem inşâya eylesem belki
Müsebbihân-ı felek vird ederdi inşâmı²⁴*

²² Cemil Meriç, *Işık Doğudan Gelir*, 4. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2011, s. 229.

²³ Cemil Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, s. 120.

²⁴ *Nef’î Divanı*, haz.: Metin Akkuş, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/57741,nefi-divanipdf.pdf?0>, s. 90, Erişim: 26.02.2026.

Nedim:

Cemil Meriç, zaman zaman da Nedim'den alıntılar yapıyor, birtakım meramını ifade için, yani Nedim'in şiirleri ara sıra tedavüle giriyor. *Bu Ülke*'nin açıklamalar bölümünde (Kanaviçe) Dante'nin sevgilisi Beatrice hakkında bilgi verirken, onun gerçek mi yoksa hayal mahsulü mü olduğunu tartışıyor ve bu anlamda belki de şiirler içinde en isabetli alıntıyı yapıyor Nedim'den: "*Beatrice bir hakikat mıdır bir remiz mi? Araştırmacılar İtalyan şiirinde yüzlerce Beatrice bulunduğu söylerler. Yani Beatrice, yalnız Dante için Beatrice'dir. Bir tecrit, bir vesile, bir ilham perisi. Nedim'in tabiriyle:*

*Yok senin vafettiğin dilber bu şehir içre Nedim,
Bir perî-suret görünmüş bir hayal olmuş sana*"²⁵

Cemil Meriç, bazen de Nedim'i biraz iğneliyor ve onu birtakım Fransız yazar ve şairlerle kıyaslıyor:

*Zavallı Nedim! Damdan düştü. Nedim'in divanında kadına dair tek mısra yok. Bir mektup var yalnız, bir hezimetin itirafı. Sen her dokunduğunu altına çeviren Lidya kralı değilsin ki Nedim! Uzviyetin, hayal perdesinde her cambazlığa lebbeyk diyen kartondan bir Karagöz değil ki. Catulleler, Tibulleler, Properteler de senden daha zorlu birer cengâver oldukları halde kısa hayatlarında nice Waterloo'lar var.*²⁶

Bir Osmanlı şairini, eylemleri ve yapıp ettikleri sadedinde Fransız şairleri ile kıyaslamak ne kadar isabetli olur, tartışmak lazım. Yani saydığı Fransız şair ve yazarları âdeta Waterloo misali ne savaşlar verdiler ama Nedim böylesi bir savaş içinde olmadı? Böyle mi anlayalım? O zaman Shakespeare acaba hayatında kaç Waterloo Savaşı verdi de Shakespeare oldu? Bu tartışma çok su götürür. Eğer burada kastedilen Nedim'in suya sabuna dokunmadan el bebek gül bebek yaşadığı ise bir sanatkârın, ebediyete intikal edecek eserler bırakabilmesi için verdiği savaş, mücadele ettiği insanlar, horlanmalar, yok sayılmalar ve bütün bunlara rağmen işini en güzel surette yapmalar, şiir ve sanatında yeni bir çığır açmalar ve bunlar yüzünden gördüğü istihzalar görmezden mi gelinsin, bunlar bir savaş sayılmasın mı? Bunları, kesinlikle Cemil Meriç'e bir cevap olsun diye yazmıyorum, aslında ona teşekkürle yazıyorum. Çünkü hem Nef'î ve hem de Nedim bahsinde bize yeni tartışma, araştırma, yazma konuları açmış.

Cemil Meriç *okuyucusuzluktan* şikâyetçidir, burada Nedim'den yine aynı beytin bu sefer bir mısrası ile alıntı yapar: "*Bu sayfalara, nihayet bir okuyucu bulmanın sevinci içinde başlamıştım. Hangi okuyucu? Yok senin vehmettiğin dilber bu şehir içre Nedim. O dilber hangi şehirde oturur? Duzîşe-i tahayyülde mi?*"²⁷

"*Yok senin vehmettiğin dilber bu şehir içre Nedim.*" alıntısı yukarıda alıntılanan Nedim'in bir beytinin ilk mısrası. Hakikaten bu mısra burada harika bir şe-

²⁵ Cemil Meriç, *Bu Ülke*, 59. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2019, s. 306.

²⁶ Cemil Meriç, *Jurnal I*, 30. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2019, s. 271.

²⁷ Cemil Meriç, *Jurnal I*, s. 281.

kilde tedavüle girmiş. Her sanatkâr ideal bir “okur” peşindedir. Onu kâmilen “okuyacak”, kâmilen “anlayacak” ve dahi yazarı/şairi kâmilen “takdir edecek”. Var mı böyle bir okur? İşte Nedim’in beyti bu soru için mükemmel bir cevap: “*Yok senin vehmettiğin dilber bu şehir içre Nedim.*”

Cemil Meriç, Nedim’e atıf yaptıktan hemen sonra “*Düşize-i tahayyürde*” tamlamasıyla da Ahmet Haşim’in “O Belde” şiirine göndermede bulunuyor:

*O belde?
Durur menatik-ı düşize-i tahayyülde;
Mâî bir akşam
Eder üstünde daima ârâm*

Var olsun Cemil Meriç, Nedim ile Ahmet Haşim’in mısralarını aynı meramı ifade için ne de güzel ve isabetli bir eda ile tedavüle dâhil eylemiş. Bulduklarımız, umduklarımızdan/beklentilerimizden daima çok da azdır ve şairler bunu pek veciz bir dille ifade etmişlerdir. O ideal “sevgili” de hayalini kurduğumuz o kursesiz güzellikleri havi “o belde”ler de hep “hayal”de.

Feyzî-i Hindî:

Cemil Meriç, 16. yüzyılda Babürlülere Devleti Hakanı Ekber Şah’ın gözde şairlerinden ve divan şiiri için de önemli kaynak ve zemin şairlerden biri olan Feyzî-i Hindî’nin bir beytine çok önem atfetmiş olmalı ki çeşitli vesilelerle bu beyti anıyor. “*Upanişat ‘tanrısın’ diyor insana. Freud ‘İtsin’ diyor. Hangisi haklı?*” diye sorduktan sonra “*Şairi dinleyelim.*” diyor ve Feyz-i Hindî’den şu mısraları alıyor:

*Gökten yücesin topraktan bayağı
Yokluk zulmetiyle bağlıysa toprak,
İlahi nurun tecelligâhı isen, arş.²⁸*

Feyzî-i Hindî’nin bu beytini “Çağdaş İnsan Rönesansla Yaşıt” başlıklı bir yazısında yeniden zikrediyor. Bu sefer orijinal hâliyle ve yine Doğu ile Batı’nın insan karşılaştırmaları münasebetiyle:

“Yogi insana ‘Tat Twam asi’ (sen tanrısın) der, halbuki Marquis de Sade ‘Köpeksin’ der. İnsan Pascal’ın dediği gibi ne melektir, ne hayvan. Feyzî-i Hindî’nin dediği gibi:

*“Hâki eger be zulmet-i hestî mukayyedî
Arşî eger be nûr-i ilâhî münevverî”²⁹*

Meriç, *Jurnal-1*’de tekrar alıntılıyor Feyzî-i Hindî’yi. Bu sefer de yine karşılaştırmalarla: “*Upanişat ‘Sen tanrısın’ diyor insana. Freud ‘İtsin’ diyor. İki kutup ama esrarlı bir diyalektiğin kucaklaştırabileceği iki kutup. Birbirlerini tamamlayan iki*

²⁸ Cemil Meriç, *Bu Ülke*, 59. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2019, s. 210-211.

²⁹ Cemil Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, İletişim Yay., İstanbul 2006, 10. Baskı, s. 117.

yarım. Pascal'ın 'ne bir meleksin ne bir insansın'ı. Yahut Feyzî-i Hindî'nin 'arştan büyük, topraktan bayağsın' hitabı"³⁰

Kırk Ambar'da, hümanizmi işlediği bölümde bir daha karşılaşıyoruz Feyzi Hindî'nin beytiyle, bu sefer çok anlamlı bir şekilde:

"Hümanizm, insan haysiyetine saygı, insan tabiat içinde istisnai bir değer vermekse, İslamiyet tek gerçek hümanizmdir.

'Hümantés' edeb, efendilik, nefse hakimiyet, mukaddese saygı ise İslamiyet ve bilhassa tasavvuf 'hümanités'nin ta kendisi. İnsan ancak İslamiyette eşref-i mahlukattır. Bir yanıyla balçık, bir yanıyla tanrı. Feyzî-i Hindî'nin meşhur beyiti ile çerçevelediği muhteşem varlık:

Hâkî, eger bezulmetî hesdî mukayyedi

Arşî, eger benur-ı ilâhî münevverî"³¹

Görüldüğü gibi özeld e Feyzî-i Hindî'nin beyti, genelde ise klasik edebiyatımızın pek çok mısrası tedavüle girdiğinde insanı çok daha derinden ifade edebiliyor, insan kendisini çok daha rahat anlatabiliyor, sayfalarca yazılacak bir mevzuyu bu eşsiz mısralar sayesinde pek veciz bir hâletle ifadeye imkân bulabiliyor. Feyzî-i Hindî ne güzel bir orta bulmuş: İnsan ne Freud'un veya başkalarını dediği gibi "it" ne de *Upanişat*'ların söylediği gibi "tanrı"dır. İnsan kendisindeki potansiyelle, göklere de ağabilir, yere de bataabilir. Bu tam da *Kur'an*'ın, insanı "ahsen-i takvim" ile "esfel-i sâfilîn" uçlarındaki potansiyeline işaretinin bir tefsiridir.

Cemil Meriç, yaptıkları ile insanlık tarihinde müstesna insanlardan biri olarak anmış ve örnek olarak göstermiş Feyzî-i Hindî'yi: "Güzel de çirkin de insan icadı. Yalnız hilkatin atölyesinde çalışan, yani yeni bir dünya parçası, yeni bir düşünce, yeni bir terkip yaratan ustaların sayısı bir asırda üç-beş... Sen onlardan olmaya çalışacaksın. Feyzî-i Hindî en güzelini söylemiş: 'Yokluk zulmetiyle bağlıysan topraksın, kafanda tanrısal ışık yanıyorsa arş...'"³²

Cemil Meriç'in sık alıntı yaptığı mısralardan biri de Ömer Hayyam'a ait:

"Eski Yunan, ananke, fatum, nemesis demiş bu meçhul, bu korkunç güce; Hint, karma; semavi dinler kader. Halk mefhumu daha da müphemleştirmiş: Felek. Felek kim? İblis mi? Tanrı mı? İslamiyet kaza ve kaderi esrarına akıl erdirilemeyecek bir sır olarak vasıflandırmış. Neyzen ne kadar haklı: 'Çözemez kimse bu dünya denilen kördüğümü' Hayyam da aynı şeyi söylememiş mi: 'Efsane söylediler ve uykuya daldılar'. Hiç kimse zerre aydınlık getirememiş..."

Galiba tek kurtuluş inanmak ama onda da hür değiliz. İman ilahî bir hidayet."³³

³⁰ Cemil Meriç, *Jurnal I*, 30. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2019, s. 252

³¹ Cemil Meriç, *Kırk Ambar*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 1980, s. 57.

³² Cemil Meriç, *Jurnal I*, 30. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2019, s. 226.

³³ Cemil Meriç, *Jurnal-2*, s. 218.

Ömer Hayyam'ın bu mısrasını zaman zaman çeşitli vesilelerle anmış. Hakikaten varlığın geçiciliği üzerine insanlık tarihinde söylenmiş en özlü ve tesirli sözlerden biri bu ve Cemil Meriç'in meramına da pek güzel tercüman olmuş.

Neydik?

Cemil Meriç, bazen de Bâkî'ye uğramış. “**Çağdaş Uygarlık Düzeyi ve İsa Efendimiz**” başlıklı bölümde Bâkî'nin “Kanunî Mersiyesi”nden ve Yavuz Sultan Selim'e atfedilen bir kıtadan alıntılar yaparak tarihteki muktedir ve muhteşem devirlerimize göndermelerde bulunuyor:

“*Biz ki İslam'ın kılıcı idik, 'hezâr bütgedeyi mescîd'* eylemiş, “*nâkûs yerlerinde ezanlar*” okutmuştur; biz ki salibe karşı hilâl, küfre karşı hak, zulme karşı adalettik... “*Şîrler pençe-i kahrımızda lertzân olurken*”, *felek bizi gözleri zebun etmez mi?*”³⁴

“*Hezâr bütgedeyi mescîd*” ve “*Nâkûs yerlerinde ezanlar*” Bâkî'nin Kanunî'nin vefatı üzerine yazdığı mersiyesinin şu beyitinden alıntı:

*Alduñ hezâr büt-gedeyi mescid eyledüñ
Nâkûs yirlerinde okutduñ ezânları*³⁵

Yavuz'dan aldığı şiirin tam hâlini ise Cemil Meriç, *Bu Ülke*'nin açıklamalar kısmına kaydetmiş:

*Merdüm-i dîdeme bilmem ne füsûn etdi felek
Giryemi etdi füzûn eşkimi hûn etdi felek
Şîrler pençe-i kahrında olurken lertzân
Beni bir gözleri âhûya zebû etdi felek*³⁶

Cemil Meriç'in Niyazi Berkes'e bir eleştirisini bu bahiste almak istedim. Doğu Batı meselesini ve buna bağlı akıl anlayışları başta olmak üzere pek çok meseleyi tartıştığı *Işık Doğudan Gelir* adlı eserini Keçecizâde İzzet Molla'ya ait, şu beyitle sonlandırıyor:

“Şairin ihtarı daima taze:

*Meşhurdur fîsk ile olmaz cihan harâb
Eyler anı müdahane-i âlimân harab.*”³⁷

Bu beytin, Niyazi Berkes'in İbn Haldun'un devlet fikrini beğenmeyen “*Politik doktrinde Vahiy'e dayanan devlet düzenini, ideal devlet düzeni saymaktan kendini kurtaramayan bir düşünürün bugün sosyalizme vereceği bir şey yoktur.*” sözlerinden hemen gelmesi de manidardır. Evet, nereden nereye geldik. Gerçekten bu âlem “fîsk u fücür”la değil, “müdâhane-i âlimân” ile harap oluyor.

³⁴ Cemil Meriç, *Bu Ülke*, 59. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2019, s. 196-197.

³⁵ *Baki Divanı*, haz.: Sebahattin Küçük, Musammatlar, 1/6/6, s. 58, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10596,bakidivanisabahattinkucukpdf.pdf?0>, Erişim: 26.02.2026.

³⁶ Cemil Meriç, *Bu Ülke*, 59. Baskı İletişim Yay., İstanbul 2019, s. 333.

³⁷ Cemil Meriç, *Işık Doğudan Gelir*, 3. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2010, s. 279.

Açılan Yeni Pencereleler

Cemil Meriç'in eski edebiyata bakışını bir pencereden bu edebiyat bahçesini seyretmek benzettik. Bizim tanıyıp bildiğimiz şairleri seyrettiği ve onlardan iktibas ettiği gibi, artık adları unutulmuş kimi şairlere de müracaat etmiş, onlardan da nice çiçekler devşirmiş. Bunlardan biri Hüseyin Fahrettin Dede. Maalesef bildiğim bir isim değildi. Cemil Meriç, "Düşüncesini gizleyen ahlaksızdır. Düşüncesini gizlemeyen... Batı'da adam yezidi olur, bûdî olur ve bununla övünür. İnancı kişiliğidir insanın. Serîr-i bezm-i aşkı öyle her cânâ vermezler."³⁸ diyor *Jurnal*'de. Bu cümlelerin sonundaki "Serîr-i bezm-i aşkı öyle her cânâ vermezler" sözü dik-kat çekiyor. Yani "aşk meclisinin baş köşesini öyle herkese vermezler" anlamında bir cümle.

Bu söz ne demek ve acaba kime ait? Bunu araştırdığımda gördüm ki bu me-tin, 1854-1911 yılları arasında yaşamış, Bahariye Mevlevihanesi Şeyhi, "Fahri" mahlası ile şiirler yazan Hüseyin Fahrettin Dede'nin beş beyitlik pek meşhur olmuş bir gazelinin matla beytinden mülhem imiş. Beyit şudur:

Serîr-i bezm-gâh-ı fakrı her bir cânâ vermezler

Değil her cânâ yâhû belki cânâna vermezler³⁹

Cemil Meriç, bir yazısında,

Fethetmeye iklim-i cünunu sefer ettim.

Ey nâs haberdar olunuz bu seferimden

beytini alıntılamış.⁴⁰ Bu beyti Avrupa'nın bazen akli, bazen de cinneti göklere çıkarması bağlamında "Antakyalı bir şair, çıldıracağını önceden sezerek istikbali-ni mısralarda yaşatmış." cümlesiyle aktarıyor ama şairin adını vermiyor. Araş-tırmalarım sonucunda bu beytin, genç yaşta aklını kaybeden Antakyalı şair Selimbeyzade Mehmed Bey'e ait olduğunu buldum. Mehmet Bey'in bu beyti, 5 beyitlik bir gazelin dördüncü beyti. Şiirin tamamını pek güzel olduğu için buraya alıyorum:

Ebr-i sitemi geçmede madem üzerimden

Bârân-ı belâ münkatı olsun mu serimden

Bir vâdi-i müzlimde işim âh u bükâdır

Her dem ki o meh gâib olur çeşm-i terimden

Duydum ki rakîbân ile cünbişler idermiş

İnsaf ediniz çok mudur ölsem kederimden

Fethetmeğe iklim-i cününü sefer etdim

Ey nâs haberdâr olunuz bu seferimden

³⁸ Cemil Meriç, *Jurnal I*, 30. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2019, s. 356.

³⁹ Hüseyin Fahrettin Dede, beyit ve gazelin tamamı için bakınız: <https://nagmeiask.blogspot.com/2017/03/huseyin-fahreddin-dede.html>, erişim: 17.02.2026.

⁴⁰ Cemil Meriç, *Işık Doğudan Gelir*, s. 195.

*Tîr-i müjesin görmek ile ol kaşı yayın
Manend-i Fuat işte vuruldum ciğerimden⁴¹*

Sonuç olarak Cemil Meriç'in eserlerinde divan şiiri dünyasına açılan birkaç pencereden bakışına bakmaya çalıştık. Şüphesiz ki daha başka değini, gönderme ve alıntıları da var. Mesela Osmanlı'da neden romanın olmadığını sorgulaması, beraberinde milletler ve edebî türler ilişkisi bağlamında müthiş bir toplum ve millet okuma örneğini de getiriyor. Cemil Meriç bir yazısında soruyor: "*Divan edebiyatında roman yok, niçin olsun? Sonra şöyle cevaplıyor: Batının ilk romanlarından biri Topal Şeytan. Kahraman evlerin damını açar, bizi yatak odalarına sokar. Roman, başlangıçtan itibaren bir ifşadır. Osmanlının ne yaraları vardır ne de yaralarını teşhir etme hastalığı. Hikayeleri ya bir destan parçasıdır, yahut hisse alınacak bir kıska.*

... Şöyle diyelim bu edebi nev'i (roman) bir buhranın, bir uyuşmazlığın, reelle ideal arasındaki bir nispetsizliğin çocuğu. İçtimai bir sıhhsizlik, hiç değilse bir tedirginlik alameti. Sınıf kavgaları ile sahneye çıkışı bundan. İnanmış bir toplumda, pürüzlerini yok etmiş bir toplumda, hayali çözüm yolları aramaya ihtiyaç duymayan bir toplumda roman'ın ne işi var."⁴² diyerek roman bahsinde çok kıymetli bir sayfa açıyor ve Osmanlı Dönemi edebiyatında niye romanın olmadığını ve olmayacağını pek veciz bir gerekçe ile açıklıyor: "*İnanmış bir toplumda, pürüzlerini yok etmiş bir toplumda, hayali çözüm yolları aramaya ihtiyaç duymayan bir toplumda roman'ın ne işi var?*" Ve sonra ilave ediyor: "*Roman Avrupa'dan gelmiştir. Bizim iklimin ağacı değildir. Milli gövdeye yapılmış bir aş.*"⁴³ Peki Tanzimat'tan beri yazılagelen romanımız onun mahzurlarını çizdiği çerçevede değerlendirilse acaba karşımıza neler çıkardı? Bizi nasıl bir Türk romanı karşılardı?

Cemil Meriç, Naci Çelik'in yazılarını eleştirirken şöyle diyor: "*Naci Çelik'in (Ahmet) Kabaklı hakkındaki hezeyanları bize meşhur bir mısraı hatırlattı: Edîb olur kişi sermaye-i hayâsı kadar.*"⁴⁴ Bu mısranın şairini vermiyor. Bu mısrayı kimi Recaizade Mahmut Ekrem'e atfetmiş, kimi de "lâedrî" olarak vermiş.

Biz de edep ve hayâmızı takınalım bu büyük millet mütefekkirimizin daha istifade edilecek çok yönleri, cevherleri, madenleri, hazineleri olduğunu bilelim; kendimizi tanıma, anlama ve anlatmada Cemil Meriç kılavuzluğuna her zaman ihtiyacımız olduğunu unutmayalım.

⁴¹ A. Faik Türkmen, *Mufassal Hatay Tarihi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1937, s. 151-152. Hatay tarihi yazarı bu gazelle ilgili şu bilgileri aktarıyor: "*Şairin bu zarif gazeli Antakya münevverleri tarafından çok sevilmiştir. Bugün hemen bütün meraklılar tarafından hifzedilmiş ve bir çok nazariyeler yazılmıştır. Bilhassa Halefzâde halef Efendi tarafından yazılan nazire zikre şayandır.*" s. 152.

⁴² Cemil Meriç, *Kırk Ambar*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 1980, s. 173.

⁴³ Cemil Meriç, *Kırk Ambar*, s. 204.

⁴⁴ Cemil Meriç, *Kırk Ambar*, s. 202